Хосе Ортега-і-Гасет

До питання про фашизм

Переклад В'ячеслава Сахна

SINE IRA ET STUDIO *

I. Контур та вміст

Друже Корпусе Барга! Ви завершуєте свої розсліди про фашизм вельми цікавими нотатками, видрукуваними в "Ель Соль" під заголовком "Бунт сорочечників". Ці нотатки тим цікавіші, що містять у собі запитання. "Що таке фашизм?" — питаєтесь ви. Знак запитання постає, звиваючись, мов пастуше ласо, біля ніг усіх необачливих розгадників таємниць. Як вам добре відомо, я маю честь належати до цеху, найвизначніші представники котрого невтомно шукали квадратуру кола і полювали на сфінксів. Тож я не в силах потамувати свого аналітичного інстинкту і радію з того, що ласо вашого запитання накинуто на мене, хоча я вже багато років не бував в Італії і маю обмаль відомостей про фашизм. Можливо, я в чомусь помилюся. Але ідеологові не годиться боятися ймовірної помилки, як доброму воякові — випадкового поранення.

* Без гніву й упередженості (латин.).

Фашизмові притаманна скрайня суперечливість. Обстоюючи авторитаризм, він, утім, зорганізовує заколот. Протистоїть сучасній демократії, а проте не вірить у реставрацію нічого давноминулого. Наміряється викувати потужну державу, і вживає найруйнівніших засобів, немов якась ватага розбишак чи таємне товариство. Хоч з якого боку підступити до фашизму, виявляємо то одне, то геть супротилежне; це "А", і не "А". Втім, це властиво не лише фашизмові. Все на світі при

ближчому розгляді має суперечливий характер. Як мовить Ульріх фон Гуттен про себе самого в однойменній романтичній драмі:

Не книга я, створена рефлексією. Я людина, і тому суперечлива. [196] Тим-то існують проблеми, питання й таке інше. Проблема — це суперечність. Бути "А", чи не бути "А" — ось проблема. To be or not to be; that is the question. Шкільний приклад блискуче це доводить: занурений у воду патичок видається на очі зламаним, а на дотик є прямим. Оскільки ці дві властивості геть супротилежні, то вони в результаті анулюються, тобто істина патичка десь поза його антагоністичними виявами.

Те ж саме відбувається з фашизмом. З-поміж цитованих вами дефініцій є одна дуже скромна, яку ви вкладаєте в уста німецьких професорів. Згідно з нею, фашизм— це "історичний феномен". Навіщо ж так легковажити цю дефініцію? Менше про фашизм не скажеш, і сказане не підлягає сумніву. Фашизм — феномен історичний, як зламаний патичок — феномен оптичний. А правдива природа феномена криється поза ним, за ним. Щоб явити себе, реальне вбирається в шати феноменів чи видимостей. Явлене нам — це біологічна мова, яку опанували електромагнітні сили, щоб порозумітися з нами. Точнісінько так фашизм — те, що виголошують і чинять фашисти, те, чим вони себе вважають,— не є його правдивою сутністю. У кожному феномені задіяні всі інші. Тому було б ілюзією шукати в ньому тільки його автентичність. Політичне угруповання — це звичайнісіньке словосполучення, яке набуває цілісного значення лиш у контексті інших угруповань, утворюючи історичну фразу.

Один з найпоширеніших парадоксів полягає в тому, що перемогою в битві звитяжець завдячує своєму супротивникові. Потуга якогось війська — поняття абстрактне. Вона залежить від потуги супротивника, і одним з її складників є слабкість ворога. Можна сказати, що половина нашої істоти міститься в інших істотах, і не варто забувати, що наш профіль залежить значною мірою від не заповненої іншими порожнини.

Властиво, всякий профіль — двоїстий, а лінія, яка його окреслює, є лиш межею між ними двома. Коли ми дивимося з лінії до середовини

фігури, то бачимо замкнену в самій собі форму — те, що можна назвати вмістом. Коли ж подивитися з лінії назовні, то видно порожнечу, оточену нескінченним простором. Це можна назвати контуром. [197] Без контуру не було б вмісту, тому неможливо вияснити історичний феномен, не знаючи його оточення.

Іноді досить викласти вміст якогось політичного руху. За давніх устояних часів історична реальність створила словник понять, який адекватно виповідає її приховану сутність. Скажімо, півстоліття тому так звані ліберали дійсно були лібералами, а консерватори — консерваторами. За нових часів історична реальність стала іншою, не здобувшись, утім, на створення нової мови. Тож загальноприйняті поняття неминуче вводять нас в оману, бо замість утворення мови, придатної для висловлювання реальності, вони поєднуються в якийсь ієрогліф, котрий її приховує.

Фашизм та інші подібні фабрикати з'являються, фактично поборюючи сили, що звикле називалися ліберальними й демократичними. Але нікого не дивує, що вони зазнають нападу, бо так було завжди. Згадайте-но свої перші враження в час з'яви фашизму чи чогось подібного, і завважите, що спершу подив викликають не вони, а супротилежні їм сили. Питаючись у себе, що таке фашизм, ми несамохіть відповідаємо іншим запитанням: "Що собі думають ліберали й демократи?". Немов якась інтуїція нашіптує нам, що ключ до ситуації, суті явища, первинна причина лежить не стільки в діяльності фашизму, скільки в бездіяльності лібералізму. Наша увага інстинктивно переміщувалася з вмісту на контур.

Тут немає нічого дивного. Мушу визнати, що думка про необхідність визначати якийсь політичний рух більше за його контуром, ніж за вмістом, виникла у мене не з приводу фашизму, а задовго до того, під впливом певних історичних лектур. Ходить про досвід, якого може набути кожен без особливих труднощів. Почитайте будь-яку книжку з римської історії, і ви завважите, що більш-менш розумієте перебіг подій аж до 70-х років до Р. Х. Відтак настає епоха Юлія Цезаря. Отут усе починає

затемнюватись. Утім, з того періоду римської історії ми маємо найбільше відомостей. Ми можемо відтворити мало не щоденний перебіг подій за словами самих дійових осіб. Проте нам важко збагнути переможну ходу репрезентованого Цезарем руху.

З подібними труднощами ми стикаємось і перед лицем фашизму. Нам здається, що річ, певніше, не в Цезаревих перемогах над іншими, а в потуранні йому [198] цих інших. Постерігаючи, як він раз у раз нехтує усталені інституції, ми не можемо не спитатися в себе, що ж робили республіканці або, докладніше, чому вони нічого не робили. Бо ми не бачимо ані миті, коли б становище Цезаря було саме по собі досить тривке. Навпаки, він немов постійно наражається на небезпеку, перебуваючи в якійсь непевності.

Цим я аж ніяк не хочу сказати, що Цезарева епоха була тотожна нашій. Не думаю, що історичні епохи можуть бути тотожними. Втім, Цезарева та наша епохи мають деякі спільні чинники — і то не позірні, а дуже конкретні,— рівночасно з іншими, цілком супротилежними. Треба порівнювати не епохи, а згадану групу спільних чинників, притаманних обом епохам. її можна визначити в кількох словах: фашизм і цезаризм мають за спільну передумову зневагу до усталених інституцій.

Про це зневажання, властиве не тільки Італії, мовилося багато, але належної ваги не надавалось. Вважається, що це поверхове, минуще явище, спричинене окремими надуживаннями тих чи інших наділених владою людей, тож звичайне коригування таких надуживань оновлює урядування і, так би мовити, ушляхетнює його.

Я ж бо, навпаки, вважаю, що йдеться про загрозливий для сучасного громадського життя симптом. Він походить з радикальних перемін в ідеях та почуваннях європейця і стає таємним агентом усього довжелезного процесу, на шлях якого стають континентальні нації і, можливо, й Англія.

У будь-якому разі поважний політичний рух важко збагнути, доки не трапляється якийсь доволі радикальний і глибоко захований факт, що увиразнює поличчя цього руху і, водночас, супротивних йому. Всі феномени однієї епохи є одноутробними братами, попри їх ворогування. Тож треба добутися до їх спільного родоводу.

II. Протизаконність

Отже, я не вважаю, що найцікавіше у фашизмі уявнюється, коли дивитися зсередини. За своєю сутністю фашизм є авторитарною партією, як і багато інших; [199] украй антидемократичною, як ведеться у всіх ультраправих і лівих; націоналістичною, як і півтузіня інших угруповань; революційною, як комуністи, соціалісти, реалісти, карлісти та інші. Куди цікавішим є поличчя фашизму, коли дивитися на нього іззовні й брати до уваги винятково те, що в ньому правдиве, а не просто дослухатись до нутряної пісні, яку він виспівує. Відтак ми вирізнимо дві характерні риси, одну з котрих, найважливішу на мою думку, досі належно не поціновано. Цими рисами є насильство і протизаконність. Перше є наслідком другого, і лише у спілці з ним набуває властивого значення. Бо насильство сповідували й інші партії і, більшою чи меншою мірою, застосовували свого часу майже всі.

Натомість фашизм є протизаконним, чи то ілегітимним, у винятковому, незвичному і ледь не парадоксальному розумінні. Кожний революційний рух захоплює владу протизаконним шляхом; але фашизм відзначається тим, що не тільки незаконно захоплює владу, а й, утвердившись в ній, здійснює її також незаконно. Це радикально різнить його від усіх інших революційних рухів. Хто не надає ваги цьому симптому, не годен, на мою думку, збагнути справжнього значення фашизму як історичного феномену і схильний, на превеликий жаль, до зрівняння його з геть відмінними сьогочасними явищами. Так, добродій Камбо у своїй нещодавно опублікованій книжці "Довкола фашизму" береться, ступивши на найближчу ментальну стежину, порівнювати фашизм та большевизм. Згодом добродій Камбо практично виправляє цю

помилку, не зискавши з тієї паралелі будь-якого пожитку в аналізі італійського чину.

Що ж до мене, то відтоді як постав большевизм, я дотримувався думки, що тут ходить про окремішній у європейській політиці рух, рух специфічно російський, оскільки Росія — це не Європа, і європейського там є лиш певний репертуар теорій чи, краще сказати, термінологій.

Большевизм, як і всі властиво революційні рухи, протизаконно руйнує легітимну державу з метою створення іншої. Його прибічники вважають, що здійснюють нині владу ім'ям законності, заснованої на якнайміцніших правових засадах, котрі, своєю чергою, грунтуються на етиці і навіть концепції всесвіту. Совєтський [200] уряд застосовує насильство для забезпечення свого права, але не робить з насильства свого права.

Фашизм, навпаки, не має наміру впроваджувати якесь нове право, не журиться правовими засадами своєї влади, не освячує свого чину гучним титулом чи політичною теорією. Муссоліні намагався зберегти парламентський апарат, але не для того, щоб надати позірної законності своєму врядуванню. Він завжди наголошував, що не чіпатиме парламент, доки він буде слухняний. Отже, він йому слугує для підтримання адміністративного наступництва, а не як правовий сполучник з конституційними засадами законності. Легі-тимність — це освячена основним законом сила. Фашизм правує силою своїх сорочечників (300.000 гамівних сорочок) і у відповідь на запитання про норму права показує на загони своїх бойовиків. Чорносорочечники — це, так би мовити, кінська сила, динамічний підрозділ італійської політики, та аж ніяк не норма політичного права. Фашизм не претендує правити за допомогою права, навіть не прагне бути законним. У цьому, на мою думку, його неабияка своєрідність чи принаймні особливість і, додав би, головна засада й сила.

Тепер стає зрозумілою виняткова роль і своєрідність насильства у фашизмі. Воно застосовується не для утвердження і накидання права, а просто заповнює порожнину, заступає відсутність всякої законності. Це,

властиво, замінник неіснуючої законності. І річ зовсім не в тому, що фашизм впадає в тривіальність, виголошуючи: насильство, сила — і є право. Це, як відомо всім, одна з багатьох правових теорій, одна з численних законодавчих норм. Анітрохи не дбаючи про освячення влади правом, проголошується одна-єдина причина: "Треба рятувати Італію". Найдивовижніше, найсимптоматичніше, найсуттєвіше у фашизмі як історичному феномені є те, що він задовольняється однією-однісінькою підставою й не клопочеться тим, щоб управнити свою перемогу та закріпити її зі щирої згоди нації. Це важко збагнути, бо за нами епоха в два століття, позначена геть протилежним — скрайньою правовою гіперестезією; доба одержимого й мало не містичного законництва; історичний етап, глибоко пройнятий "конституціоналізмом", тобто легітимністю. [201]

Інші ознаки фашизму не раз зустрічаються упродовж двох попередніх століть; лише ця є цілковито новою. Бо навіть анархізм XIX століття, заперечуючи закон, конституційну норму, виходив з моральних та політичних підстав і засад, тобто освячував і теоретично управнював свою легітимність.

З уваги на таку неймовірність перемоги фашизму, що фактично означає встановлення конституйованої протиправності, ми несамохіть запитуємо в себе: "Чому інші соціальні сили, що досі були палкими прихильниками закону, неспроможні протистояти правовому хаосу?" Відповідь сама спадає на думку: "Та просто тому, що сьогодні немає значних соціальних сил, які б мали доволі ентузіазму", або, іншими словами, нині у континентальних націй не існує жодної прийнятної для всіх форми легітимності. Без сумніву, варто виникнути якійсь новій нормі політичного права, здатній оволодіти певною соціальною групою, як фашизм автоматично звітриться. Це відразу вияснює парадоксальну, на перший погляд, ситуацію. Коли ніхто не має твердої віри в якусь правову політичну форму, коли не існує жодної інституції, котра б запалювала серця, то природно, що гору візьме той, хто відверто все нехтує г робить по вподобі. Тож виходить, що сила чорносорочечників полягає радше в скептицизмі лібералів і демократів, в їхній зневірі в давньому ідеалі, в

їхній політичній безпорадності. Дивна легітимність фашизму є найзвичайнісінькою ознакою того, що ціле суспільство не має відповідних норм закону. Тож свою перемогу фашизм завдячує тому, що із щирістю й завзяттям уявнює духовий стан суспільства. Велика політика, писав Фіхте, полягає в тому, щоб "висловити те, що є", надати зовнішньої форми глибинній реальності, захованій у душах. Сьогодні весь світ прочуває, з деякими відмінностями й застереженнями, що "усталені форми" демократії та лібералізму перевелися, обернувшись на звичайнісіньку умовність. Фашизм мав відвагу розголосити цю таємницю і відповідно діяти. Тому він переміг. В історії таке трапляється, призводячи до подібних вислідів.

Приглянувшись до континентальної Європи, ми помітимо, що законна влада тримається повсюдно на павутинні і залежить від першого-ліпшого незаконного кулака, якому забагнеться з нею покінчити. [202]

Гадаю, в такій ситуації вона однаково нездатна як творити пишномовні елегії на смерть легітимності, так і в ім'я хибного політичного реалізму освятити силу та чин як автентичну легітимність. Правдивий реалізм зневажає різного роду містичний формалізм, але рівночасно утримується від обожування чину. Культ чину є ідолізацією, не меншим формалізмом, ніж будь-який інший. Реалістові треба лиш добре розплющити очі, аби спробувати розгадати прекрасну таїну реальності й винести з сьогодення повчальні уроки на майбутнє.

Реалістичний погляд такого роду уявнює під ствердним жестом фашизму його переважно заперечний характер. Його позірна сила насправді зумовлена слабкістю інших.

Ось чому фашизм, запанувавши над теперішнім, мусить жити одним днем, і ні в кого й гадки немає проектувати його в майбутнє. Навіть теоретично годі уявити майбутню й стабільну форму політичного ладу, відштовхуючись від фашизму. Це вислід, а не засновок, тактика, а не розв'язок.

Фашизм та подібні до нього феномени засновуються звичайно на заперечній силі, що їм не належить,— слабкості інших. Тому ці рухи по своїй суті минущі, що аж ніяк не означає їх короткотривалості.

Таке тлумачення італійського феномену дає змогу не допуститися помилки, поширеної, як я бачу, чи не по всьому світу. Той факт, що в Росії та Італії купка людей захопила владу, став причиною для узагальнюючого висновку, що політична історія — це завжди витвір рішучих і згуртованих меншин. Тобто жменька рішучих людей завжди може взяти в руки владу. Мене дивує, що навіть добродій Камбо необачно спіймався на цей гачок. Бо це хибна думка. Саме в політичному житті меншини ніколи не можуть здобути справжню перемогу. Щоб перемогти, вони мусять так чи інак перетворитися на більшини. У політиці завжди вирішує соціальний тулуб, і владу забирає той, хто стає його виразником. Бувають, звісно, наглі вихватки й несподіванки, коли держава на короткий час опиняється в руках авантурників, які, проте, невдовзі закінчують на шибениці.

Але большевики і фашисти, які тільки в цьому і схожі, не авантурники.

Меншини відіграють у політиці чи не найтруднішу [203] роль. Без них не може бути міцного державного організму, але вони неспроможні створити його чи керувати ним. Можна лиш уявити собі ситуацію, коли якась жменька людей справді легко приходить до влади, яка є res nulhus*, а решті соціального тіла байдуже до неї бо ніхто не шанує діючі інституції. Тоді, ясна річ, певні себе й не полохливі люди можуть зголоситися до керми, якої всі, властиво, зреклися. З цього можна зробити парадоксальний висновок: коли до влади приходить рішуча меншина, то країна переживає стан тяжкої кризи. Що свавільніш правитиме фашизм то гіршим буде політичне здоров'я Італії. Не може бути політичного здоров'я, якщо соціальні більшини не підтримують уряд. Можливо тому я завжди вважав політику чимось другорядним.

* Нічия річ (латин.).